

питань, а саме: забруднення води та прибережної смуги, зменшення площ можливих пляжів, вирубування лісів та інші. Тому в подальшому доцільно здійснити ряд науково-практичних заходів, розвивати соціальну інфраструктуру та забезпечувати доступність до базових соціальних послуг, проводити

політику підтримки сімей, материнства та дитинства, здійснювати заходи щодо охорони, відновлення та реставрації культурно-історичної спадщини міста, залучати інвестиційні кошти, розширювати системи закладів обслуговування та досягнути екологічної безпеки.

Література

1. Денисик Г.І. Старопромислові райони – провісники формування антропогенної ландшафтної сфери землі / Г.І. Денисик. – Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук. - практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.
2. Мельник І.Г. Старопромислові райони: типологічні риси і класифікація / І.Г. Мельник. – Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук. – практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид – во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.
3. Руденко Л.Г. Старопромислові регіони України: пошук стратегій збалансованого розвитку / Л.Г. Руденко, Г.П. Підгрушний, І.В. Гукалова // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3-4.
4. Ситник О.І. / Заваллівський графітовий комбінат – невідомна складова антропогенних ландшафтів Правобережної України // Матер. Між нар. наук.-практ. конф. «Індустріальні засади вирішення регіональних проблем» / О. І. Ситник, Н.О. Дериземля. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.36-38.

УДК 338.486+502.4

ЕКОЛОГІЧНИЙ ТУРИЗМ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

О.А. Воробйова

Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН
України, Французький бульвар, 29, 65044, м. Одеса, vaa_iprei@ukr.net

В статті розглянуто підходи до визначення поняття «екологічний туризм»; відмінні ознаки, цілі та принципи екотуризму; його основні види та форми. Досліджено концептуальні положення, на яких ґрунтується цей вид туризму. Проаналізовано чинники, якими стримується розвиток екотуризму в Україні та основні завдання щодо вирішення нагальних

проблем цього розвитку. Обґрунтовано доцільність підходити до розгляду екотуризму як соціо-еколого-економічного явища, у якому кожна складова обумовлює дві інші й навпаки. Розглянуто умови, забезпечення яких необхідно для успішного розвитку екологічного туризму в Україні. *Ключові слова:* ноосферне мислення, сталий розвиток, рекреаційно-туристична діяльність, природно-заповідні території, екологічний туризм, сталий туризм.

Экологический туризм как фактор устойчивого развития природно-заповедных территорий. А.А. Воробьева В статье рассмотрены подходы к определению понятия «экологический туризм»; отличительные признаки, цели и принципы экотуризма; его основные виды и формы. Исследованы концептуальные положения, на которых основывается этот вид туризма. Проанализированы факторы, которыми сдерживается развитие экотуризма в Украине и основные задачи по решению насущных проблем этого развития. Обоснована целесообразность подходить к рассмотрению экотуризма как социо-эколого-экономического явления, в котором каждая составляющая обуславливает две другие и наоборот. Рассмотрены условия, обеспечение которых необходимо для успешного развития экологического туризма в Украине. *Ключевые слова:* ноосферное мышление, устойчивое развитие, рекреационно-туристическая деятельность, природно-заповедные территории, экологический туризм, устойчивый туризм.

Ecotourism as a factor of sustainable development for protected areas. A.A. Vorobyova The approaches to the definition of "ecotourism", distinguishing features, objectives and principles of ecotourism, and its basic shapes and forms are considered in the article. The conceptual provisions, upon which this kind of tourism is based, are investigated. The factors that hindered the development of ecotourism in the Ukraine and the main task of solving the pressing problems of development are analyzed. The usefulness of consideration for ecotourism as a socio-ecological-economic phenomenon, in which each component determines the other two and vice versa, is justified. The conditions necessary for ensuring the successful development of ecological tourism in Ukraine is considered. *Keywords:* noosphere thinking, sustainable development, recreation and tourism activities, natural protected areas, ecological tourism, sustainable tourism.

Вступ

Постановка проблеми. Сучасний стрімкий розвиток наук та технологій ставить перед людством не лише наукові, а й багато етичних проблем, з-поміж яких однією з найважливіших є ставлення людини до Природи. Безумовне усвідомлення людством і кожною людиною своєї ролі й відповідальності перед Природою є найважливішою й найнеобхіднішою частиною процесу ноосферного розвитку, ідеї якого знайшли підтримку і розуміння всього цивілізованого суспільства і поступово лягли в основу сучасних уявлень про сталий розвиток.

Отже, сьогодні людство чітко усвідомлює, що найголовнішою метою історичного розвитку суспільства є його сталий розвиток як хронологічно цілісний процес життя. Суспільство, що стало розвивається, – це суспільство, яке здатне гармонійно будувати відносини «людина – суспільство – природа», і яке досягло розуміння (колективного усвідомлення) необхідності коеволюційного (тобто спільного еволюціонування системи і її середовища), сорозвитку суспільства й природи.

Але поворот до ноосферної цивілізації може початися тільки з корінних змін у духовному житті, зі становлення ноосферної свідомості й

мислення, згідно з якими людина повинна своєю життєдіяльністю так вписатися в біосферні процеси, щоб не тільки зберегти біосферу у всій її різноманітності, але й забезпечити духовний ріст людства, гуманізацію міжособистісних і міжетнічних відносин, збереження й розвиток культурно-етнічної різноманітності світу.

Значно сприяти формуванню ноосферної свідомості, або мислення, шляхом установлення гармонії між людиною й природою може й повинен розвиток екологічного туризму, як вид збалансованого (сталого) природокористування на природно-заповідних територіях.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років показує, що реальний стан заповідної справи в Україні на сьогодні викликає неабияке занепокоєння. Крім того, можна констатувати, що майже всі рекомендації та завдання щодо поліпшення цього стану і розвитку територій та об'єктів природно-заповідного фонду на сьогодні залишаються не реалізованими на практиці.

На думку дослідників та фахівців цієї сфери за даних обставин одним із засобів ефективного розвитку природно-заповідного фонду України є запровадження розвитку рекреаційно-туристичної діяльності на природно-заповідних територіях.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Але не зважаючи на актуальність розвитку рекреаційно-туристичної діяльності на територіях природно-заповідного фонду і на те, що екотуризм (як вид

цієї діяльності) представляється одним з найбільш прийнятних способів виходу з ситуації, що склалася, а також допомогою природно-заповідним територіям у справі збереження природи, вивченню питань його запровадження та розвитку в Україні не приділяється достатньої уваги.

Формулювання цілей статті.

Керуючись вищевикладеним, основною метою статті було визначено дослідження особливостей розвитку екологічного туризму як соціо-еколого-економічного явища та чинника сталого (збалансованого) розвитку природно-заповідних територій.

Виклад основного матеріалу.

Актуальність розвитку рекреаційно-туристичної діяльності на територіях природно-заповідного фонду, на наш погляд, є очевидною. Відповідно до статті 9 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [1], одним із видів використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду є використання в оздоровчих та інших рекреаційних цілях. При відповідному розвитку інфраструктури, сервісу та реклами особливо охоронювані території України можуть стати основними привабливими центрами такого виду рекреаційно-туристичної діяльності на природно-заповідних територіях (далі – ПЗТ), як екологічний туризм [2].

Це особливий сектор туристичної галузі, який припускає прагнення, в першу чергу, до спілкування із природою, пізнання її об'єктів і явищ, активного відпочинку на природі.

Від екотуризму невіддільна екологічна освіта. Пізнаючи природу, туристи переймаються необхідністю дбайливого ставлення до неї, тому внесок екотуризму у формування екологічної культури воістину неоціненний. Цей вид туризму допомагає людині легше зрозуміти й усвідомити, що відчуття радості, яке дає їй спілкування із Природою, це біологічно обумовлена потреба для неї, як частини живої Природи.

Дійсно, на сьогоднішній день низка фахівців стверджує, що пристосувальні реакції психіки людини до збіднення біотичного різноманіття довкілля не визначені й експериментально не обґрунтовані, і цілком реально, що саме вони є причиною, підґрунтям антисоціальних вчинків, егоцентризму, агресії, що руйнують зв'язок не лише поміж людьми, але й між людьми і живою природою [3].

За деякими оцінками, екологічний туризм охоплює вже понад 10% туристичного ринку, а темпи його росту перевищують відповідні темпи у всій індустрії туризму. Головною рушійною силою такого бурхливого розвитку є швидко зростаючий попит на рекреацію на природі, який визначається збільшенням невідповідності середовища проживання сучасної людини її фізіологічним і психологічним потребам. Задоволення цього попиту й, отже, успіх розвитку екотуризму, як ніякої іншої галузі, залежить від якості навколишнього середовища, оскільки туристами цінується саме його первозданність [4].

Таким чином, екотуризм стає важливим видом економічної діяльності на природних територіях усього світу. Він надає можливості для туристів випробовувати на досвіді діючі прояви природи й культури та навчання важливості збереження біорозмаїття й місцевих культур. У той ж час екотуризм дозволяє одержувати дохід для програм охорони природи й економічну вигоду для населення, що мешкає в сільських і віддалених місцевостях.

При цьому, дотепер не існує єдиного універсального визначення поняття "екологічний туризм" [5]. Ми пропонуємо взяти за основу визначення, дане Суспільством екотуризму (США): "Екотуризм - це подорожі в місця з відносно недоторканою природою з метою, не порушуючи цілісності екосистем, одержати уяву про природні й культурно-етнографічні особливості даної території, які створюють такі економічні умови, коли охорона природи стає вигідною місцевому населенню" [4].

Відзначимо, що при визначенні поняття «екотуризм», важливим питанням є розмежування двох розповсюджених сьогодні підходів до виокремлення екологічного сектору туризму.

У першому випадку екотуризмом називають туризм, головним об'єктом якого є дика природа. При цьому більшість авторів відзначають складність проведення границі між природою й традиційною культурою й поряд із природою включають останню в об'єкти екотуризму.

Інший підхід - розглядати екологічний туризм як приклад (вид) сталого туризму. На наш погляд, це більш правильно, тому що цей вид туризму ґрунтується й успішно реалізує на практиці головні принципи концепції сталого розвитку, як то природокористування, що не призводить до деградації ресурсів, оскільки для відновлення й охорони останніх використовується частина вигід від його розвитку. При цьому підході об'єкти туризму можуть бути як природного, так і штучного походження.

Інакше кажучи, під екологічним туризмом розуміється форма (вид) туризму з певними властивостями, а під сталим - напрямком розвитку, заснований на принципах концепції сталого розвитку. Тому зрозуміло, що сталий туризм може бути будь-якого іншого виду, не обов'язково екологічним, але будь-який екотуризм можна назвати прикладом сталого туризму.

Таким чином, екологічний туризм - це природоорієнтований сталий туризм. Обидві його характеристики визначаються об'єктивними причинами: природна орієнтація - особливостями туристського попиту, а сталість - економічною вигодою підтримки якості навколишнього середовища.

Від традиційного туризму екотуризм відрізняється наступними ознаками:

- перевага природних об'єктів туризму;
- стале природокористування;
- менша ресурсо- і енергоємність;

- особиста участь у соціально-економічному розвитку територій;
- екологічна освіта туристів [4].

Основними цілями екотуризму є: підвищення культури взаємин людини із природою, вироблення етичних норм поведінки в природному середовищі, виховання почуття особистої відповідальності за долю природи і її окремих елементів, а також відновлення духовних і фізичних сил людини, забезпечення повноцінного відпочинку в умовах природного середовища [5].

Об'єктами екотуризму можуть бути як природні, так і культурні визначні пам'ятки, природні й природно-антропогенні ландшафти, де традиційна культура становить єдине ціле з навколишнім середовищем. Об'єктами екотуризму можуть стати й екзотичні рослинні співтовариства, або біоценози, наприклад, тропічні ліси, що цвітуть, літня тундра й весняна пустеля. Але частіше туристів приваблюють унікальні ландшафти в цілому.

За переваги тієї чи іншої мети подорожі (відпочити й одержати певний обсяг знань) можна виділити науковий, пізнавальний і рекреаційний види екотуризму.

Чисто науковим екотуризмом зайнята відносно невелика частина туристів. Однак цей вид є джерелом інформації про вилучені й маловивчені райони, необхідну як для науки, так і для грамотного планування розвитку самого екотуризму. Останнім часом у наукових польових дослідженнях, що не вимагають високої кваліфікації,

усе частіше стала використовуватися допомога звичайних туристів-добровольців.

Практично кожна екоподорож переслідує пізнавальні цілі. Об'єктами пізнавального, як і наукового, екотуризму стають окремі найцікавіші з погляду спостереження біологічні види, такі як, наприклад, слони, леви, горили інші великі види хижаків і копитних у Східній Африці й Азії.

Часто екотуристів приваблюють особливі визначні пам'ятки неживої природи, геоморфологічні, гідрологічні й інші об'єкти (гори й каньйони, печери, озера й ріки). Тут, крім пізнавального, реалізується рекреаційний елемент екотуризму, який включає спортивний туризм, альпінізм, лижні, кінні, водні й піші походи та інші види активного й пасивного відпочинку.

Популярними видами діяльності екотуристів є також (у порядку убутання) піші походи, спостереження за птахами, кіно- і фотозйомка, екосафарі, проживання в наметових містечках, відвідування гір і альпінізм, риболовля, водний туризм (байдарки, каное, плоти), ботанічні екскурсії, археологічний і палеонтологічний туризм, спелеотуризм, спостереження екзотичних метеликів й т.д..

В Україні цей вид туризму здійснюється переважно на рекреаційно-туристичних ПЗТ національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків та зарезервованих територій, де екотуристична діяльність передбачає

розвиток наступних форм еко-туризму:

- екскурсії маркованими екологічними стежками з короткостроковим відпочинком в зонах регульованої та стаціонарної рекреації;
- піший спортивно-оздоровчий екотуризм;
- лижні подорожі та прогулянки (лижний, включаючи гірськолижний);
- подорожі на велосипедах (велосипедний екотуризм);
- прогулянки і подорожі на конях (кінний екотуризм);
- водний екотуризм – спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, катамаранах (рафтинг), подорож на яхті, катання на водних лижах, віндсерфінг, прогулянки на човнах;
- екскурсії у карстові печери (спелеологічний екотуризм, спелеотуризм);
- любительське (спортивне) полювання (мисливський екотуризм);
- підводне плавання з аквалангом, екскурсії до підводних печер і гротів (підводний екотуризм, дайвінг);
- любительське і спортивне рибальство;
- парапланеризм, прогулянки, подорожі на повітряних кулях (балунінг);
- скелелазіння (альпінізм) [6].

Концептуальні положення, на яких ґрунтується цей вид туризму в Україні, полягають в наступному:

- мінімізація негативного впливу туристів на природне середовище та його компоненти при максимальному

рекреаційно-туристичному використанні;

- гармонійне поєднання людини, природного середовища та рекреаційно-туристичної інфраструктури;

- відвідування рекреаційних ПЗТ та об'єктів, ознайомлення із звичками і традиціями територіальних громад;

- науково-пізнавальне освоєння природного (біологічного, ландшафтного, пейзажного) різноманіття і гуманістичного потенціалу рекреаційних ПЗТ.

- гарантія довготривалого збереження природних та культурних ресурсів рекреаційних ПЗТ.

Але успішний розвиток екотуризму в Україні стримується низкою таких чинників:

- відсутність соціально-політичних та економічних умов, сприятливих для інвестицій в розвиток екотуризму (дещо полегшує таку ситуацію вищезазначена Постанова КМУ «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду»);

- неспроможність національних природних парків України забезпечити надання перелічених платних послуг, їх відповідну якість;

- відсутність детальної інформації (включаючи спеціалізовану) про рекреаційні території національних природних парків, їх реклама (зокрема, у вигляді буклетів) та популяризація в засобах масової інформації. Успіх екотуризму значною мірою залежить від можливості відвідувачів парків

отримати адекватну інформацію ще до початку екотуру;

- відсутність туристичного продукту, відповідного зразкам міжнародного туристичного ринку (недосконала розробленість спеціалізованих маршрутів і програм для різних категорій екотуристів);

- відсутність у штатних працівників відповідних структурних підрозділів адміністрації національних природних парків достатнього досвіду і знань щодо організації екотуризму, зокрема, в області маркетингу, ціноутворення, пізнавальних програм для різних категорій відвідувачів;

- в сфері ціноутворення не має єдиних цивілізованих стандартів формування цін на послуги, нерідко ціни за надані послуги не відповідають їх якості;

- спеціалізовані структурні підрозділи адміністрації національних природних парків не забезпечують досконале управління (планування, організація, координація, контроль) рекреаційно-туристичною діяльністю, що здійснюється спільними підприємствами з залученням комерційних структур - туристських фірм (турагенти, туроператори);

- недооцінювання участі місцевого населення в розвитку екотуризму [7].

При цьому для вирішення нагальних проблем розвитку екотуризму на рекреаційних ПЗТ необхідно забезпечити виконання наступних основних завдань:

- законодавче і нормативно-правове оформлення здійснюваної в

межах територій та об'єктів ПЗФ України екотуристичної діяльності;

- розробка економічного механізму надання платних рекреаційних (туристичних) послуг, встановлення нормативів плати і розмірів платежів за надання таких послуг, створення на засадах самозабезпечення, самофінансування та самоокупності госпрозрахункових рекреаційних структурних підрозділів установ ПЗФ України;

- фінансове та організаційне забезпечення відповідно до світових зразків соціальною та рекреаційно-господарською інфраструктурою ПЗТ та об'єктів, які використовуються для цілей туризму;

- розробка та облаштування науково-пізнавальних туристських маршрутів та екологічних освітньо-пізнавальних екскурсійних стежок відповідно до параметрів внутрішнього та зовнішнього пейзажного різноманіття природних ландшафтів;

- обґрунтування і механізм визначення допустимих величин рекреаційних навантажень на ландшафтні комплекси ПЗТ, використовуваних у цілях відпочинку, туризму і лікування;

- інвентаризація та кількісно-якісна оцінка наявних на ПЗТ рекреаційних природних (бальнеологічні, кліматичні, лісові, пейзажні) та історико-культурних (музеї, пам'ятки архітектури, фортифікаційні споруди) ресурсів;

- формування у туристів, відпочиваючих інтелектуально-гуманістичного світобачення та патріотичного ставлення до

природної і культурної спадщини своєї країни [8].

При цьому, для успішного розвитку екологічного туризму й найбільш повного використання екотуристичного потенціалу ПЗТ необхідне забезпечення наступних умов:

По-перше, потік туристів на ці території повинен обмежуватися й ретельно регулюватися. Це припускає вибір оптимальних категорій відвідувачів (наприклад, для багатьох заповідників найбільш перспективним представляється розвиток наукового туризму). Замість масових видів туризму для ПЗТ може бути більш прийнятною організація тривалих, спеціалізованих (і більш дорогих) турів для невеликої кількості груп.

По-друге, для розвитку екотуризму повинні, насамперед, використовуватися охоронні зони ПЗТ. Більша частина екотуристичних маршрутів може пролягати на суміжних із заповідними територіями і включати головні місцеві природні визначні пам'ятки. У цьому випадку ПЗТ можуть одержувати дохід, виступаючи в якості організаторів екотуристичних програм на місцях, забезпечуючи відвідувачів гідами, провідниками й науковими консультантами із числа своїх співробітників і місцевих жителів, організовувати екскурсійне забезпечення, транспортне обслуговування, продаж сувенірів і т.д.

По-третє, у випадку, якщо створення екотуристичних маршрутів безпосередньо на ПЗТ можливо, оскільки не суперечить цілям їх

створення й пов'язане з виконанням ними завдань в області екологічної освіти населення, необхідно так спланувати маршрути на охоронюваній території, їх облаштуваність і режим використання, щоб забезпечити збереження природних комплексів і контроль над їхнім станом.

По-четверте, розвиток екотуризму не вимагає будівництва нових готелів на охоронюваній території. Розміщення екотуристів слід організовувати не на охоронюваних територіях, а в навколишніх їм населених пунктах. Усі ці заходи до того ж дозволять звести до мінімуму негативний вплив екотуризму на охоронювані території [5].

Отже, розвиток екотуризму є міцним важелем для розв'язання завдань під час переходу до сталого розвитку та навчання важливості збереження біорізноманіття й місцевих культур. Екотуристична діяльність може, зберігаючи природу і залишаючись дохідною, виконувати свою важливу соціальну роль. Таким чином, екологічний туризм є яскравим прикладом поєднання і збалансованої взаємодії трьох складових сталого розвитку – соціальної, екологічної та економічної.

Так, соціальна функція екологічного туризму полягає у досягненні таких основних цілей:

- відновлення духовних і фізичних сил людини;

- екологічна освіта та підвищення культури взаємин людини з природою;

- виховання почуття особистої відповідальності за долю природи і її окремих елементів.

Екологічна функція екологічного туризму складається з таких основних цілей:

- підвищення ефективності діяльності держструктур у сфері контролю та профілактики екологічних правопорушень;

- створення нових особливо охоронюваних природних територій;

- сприяння сталому використанню природних ресурсів і зниження загрози для біорізноманіття.

Щодо економічної функції екологічного туризму, то вона орієнтована на такі цілі, як:

- надання господарської цінності службам, що здійснюють функціонування екосистеми, яка включає в себе території, що охороняються;

- утворення безпосереднього доходу для захисту охоронюваних територій, у тому числі для програм охорони природи;

- отримання економічної вигоди для місцевих зацікавлених кіл, у тому числі для населення.

Тому представляється доцільним підходити до розгляду екотуризму як соціо-еколого-економічного явища, у якому кожна складова обумовлює дві інші й навпаки (рис. 1).

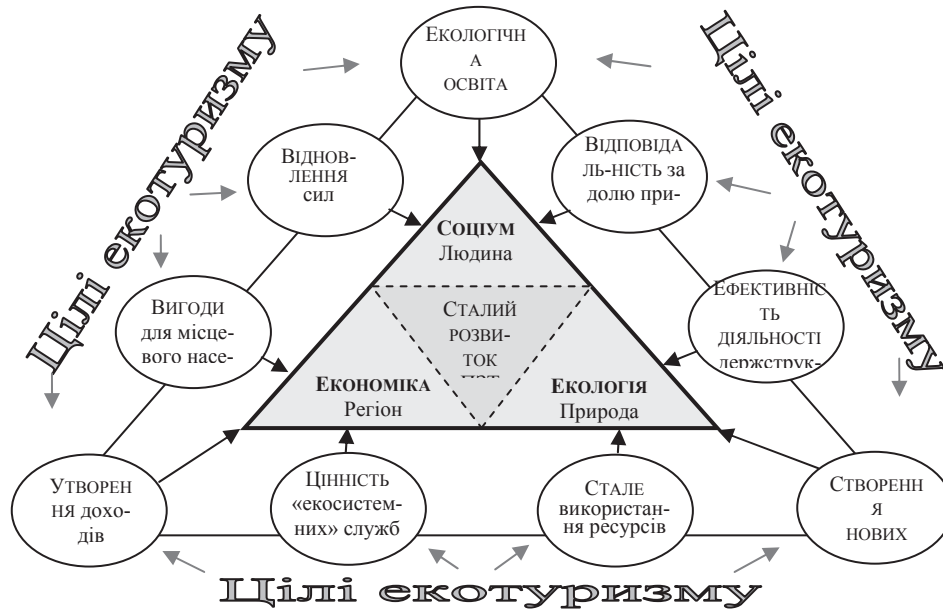

Рис. 1. Цілі екотуризму як соціо-еколого-економічного явища

Коментуючи рисунок, можна відмітити, що вказані на ньому цілі екологічного туризму є, так би мовити, ланками єдиного ланцюгу. Так, первісним безумовно є відновлення фізичних та духовних сил людини. В ході екотуристичної подорожі людина екологічно освічується, розвивається, що веде до підвищення почуття відповідальності за долю природи. Це, в свою чергу, призводить до розуміння необхідності підвищення ефективності діяльності держструктур у сфері контролю та профілактики екологічних правопорушень і так далі за годинною стрілкою. У підсумку відбувається отримання економічної вигоди для місцевих

зацікавлених кіл, у тому числі для населення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи все вищенаведене, зазначимо, що розвиток екологічного туризму може стати не тільки чинником сталого розвитку ПЗТ, а й моделлю збалансованого використання природних ресурсів як важливого чинника сталого розвитку держави, шляхом вирішення багатьох нагальних та складних проблем, які існують на сьогодні в галузі рекреаційно-туристичної діяльності та її розвитку на територіях природно-заповідного фонду в Україні.

Література

1. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» №2456-ХІІ від 16.06.1992р. [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
2. Русева К.И. Причорномор'я як ресурс екотуризму / К.И.Русева, Р.И.Русев // Екологічний туризм на півдні України: досвід, можливості, перспективи. – 2006. - №1.- С.16-19.
3. Ситник К.М. Біоцентризм і глобалізм / К.М.Ситник, В.І.Чопик // Вісник НАН України. – 2009. - №12. – С.8-12.
4. Екотуризм - важнейший фактор устойчивого развития [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://eco youth.freenet.uz/libr_9.htm.
5. Арсеньева Е.И. Экологический туризм как концепция и компонент имиджевой политики туристского региона / Е.И.Арсеньева, А.С.Кусков, Л.К.Жданова // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://tourlib.net/statii_tourism/arsenjeva4.htm.
6. Воробйова О.А., Харічков С.К. Розвиток рекреаційно-туристичної діяльності на територіях природно-заповідного фонду України / Воробйова О.А., Харічков С.К. – О. ППРЕД НАНУ, 2009. – 36 с. – (Наукова доповідь / НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон-екол. досл.; ППРЕД 2009).
7. Зінько Ю.В. Проблеми зрівноваженого туризму у національних парках України / Ю.В.Зінько, В.І.Гетьман // [Електронний ресурс]: Сайт «Екологія окружающей среды стран СНГ». - Режим доступу: <http://www.ecologylife.ru/tyrizm-2002/problemi-zrивnovazhenogo-turizmu.html>.
8. Гетьман В.І. Сталій розвиток екотуризму на природно-заповідних територіях чорноморського регіону України / В.І.Гетьман, Л.Г.Лук'янова // Екологічний туризм на півдні України: досвід, можливості, перспективи. – 2006. - №1.- С.4-9.